

tında ulaşacağı en yüce mânevî makamı ifade etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, “krb” md.; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “krb” md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, “krb” md.; *Müsned*, II, 421; Buhârî, “Tevhîd”, 50; Müslim, “Zikir ve'd-du'â”, 20-22, “Şalât”, 215; Tirmizî, “Da'avât”, 30, 101, “Zühhd”, 37, “Fezâ'ilü'l-Kur'ân”, 17; Nesâî, “Mevâkıt”, 35, “İhbâs”, 3; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, Beyrut 1420/1999, XI, 626-627; XII, 495; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmecvüd v.dğr.), Riyad 1418/1998, II, 184-185; VI, 22; Fahreddin er-Râzî, *Mefâihü'l-gayb*, Beyrut 1421/2000, XI, 93-94; XVI, 134-135; XXIX, 128, 129, 175; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân* (nşr. Hânî el-Hâc), Kahire, ts., VII, 394, 416; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2607; VII, 4704-4705; M. Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Beyrut 1420/2000, XVI, 55; Y. Şevki Yavuz, “Adn”, *DİA*, I, 391; İlyas Üzüm, “İlliyyîn”, a.e., XXII, 123-124.

HÜLYA ALPER

MUKARRİR

(مقَرَّر)

Osmanlılar'da padişahın huzurunda yapılan tefsir derslerinde ders takrir eden âlim (bk. HUZUR DERSLERİ).

MUKÂSEME

(المقاسمة)

Haraç arazisi mahsulünün belli bir oranının tahsili esasına dayalı vergi usulünü ifade eden fıkıh terimi (bk. HARAÇ).

MUKÂSSA

(bk. TAKAS).

MUKÂTAA

(مقاطعة)

Osmanlı maliyesinde vergi gelir birimini ifade eden bir terim.

Sözlükte “kesmek” mânasındaki Arapça *kat* kökünden türeyen *mukâtaa* “keşmek” demektir. “Belirli bir miktar üzerinde karşılıklı anlaşma” olarak tanımlanabilecek bir genel anlamı vardır. Zamana ve sektörlere göre değişen çeşitli kullanımları bu lugat mânasından kaynaklanır. Tarihi Abbâsîler'e kadar gitmekle birlikte Selçuklular'ın son zamanlarında ve özellikle İlanlılar döneminde yaygınlaşmış görünen şekliyle mukâtaa “vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilme-

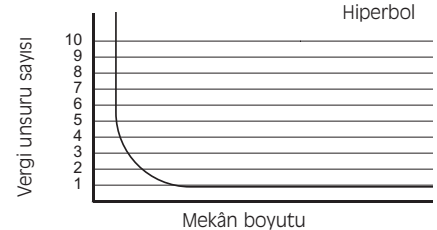
si” anlamında kullanılmıştır. Osmanlılar da başlangıçta daha ziyade bu anlamda “mukâtaaya vermek”, “mukâtaaya almak / tutmak” veya sadece “mukâtaa” tabiriyle devlete ait bir kısım vergilerin iltizama verilmesini kastetmişlerdir. Bu dönemde mukâtaa kavramı aynı zamanda “sözleşmede kararlaştırılmış olan meblağ” mânasını da içeriyordu. Mukâtaa, “devlete ait bir kısım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi” mânasından zamanla “iltizamın konusu olan vergi birimi” anlamına doğru kaymıştır. Osmanlı malî metinlerine göre XV. yüzyılın ortalarından başlayarak yüzyılın sonlarında tamamlanmış görünen bu değişimle mukâtaa kelimesi, XIX. yüzyılın ortalarına kadar geçerli kalan esas terim olarak “hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer malî birim” muhtevasını kazanmıştır.

Mukâtaa kelimesi başlangıçtan beri, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait araziden ve arsalardan ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanan parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kirayı ifade etmek üzere “mukâtaa-i zemîn” veya “mukâtaali” gibi tabirlerde de kullanılmıştır. Mukâtaa ayrıca “vergi mükellefinden üretimin hacmine göre alınması gereken öşür, haraç vb. vergilerin sabit bir meblağ olarak belirlenmiş olması” anlamına da geliyordu. Bu anlamda *maktû* kelimesi de kullanılır. Bu anlama gelmek üzere Rumeli'de *kesim* (Barkan, *Kanunlar*, s. 314), Güneydoğu'da ve Suriye bölgesinde *dimos* (a.g.e., I, 215, 220) kelimelerine de rastlanır. *Maktû* kelimesi isim olarak *maktûa* şeklinde mukâtaa gibi vergi birimini ifade ederdi. Ancak bu iki terim arasında üslup kaygısını aşan bir anlam farkı pek görülmez. Herhangi bir vergi birimi için “mukâtaa-ı âşâr / tahmîs / gümrük” gibi ifadeler kullanılabildiği gibi “maktûa-ı âşâr / tahmîs / gümrük” ifadeleri de kullanılır. Aralarındaki farkın üslup sınırlarını aşmadığını gösteren kayıtlara da rastlanmaktadır. İstanbul'da kahve değişimini mukâtaasıyla ilgili 1099 (1688) tarihli bir kayıta “mukâtaa-ı maktûa-ı tahmîs-i kahve ...” (BA, KK, nr. 5035, s. 31) ibaresine karşılık Siroz'daki tütün dönüm resmine dair 1199 (1785) yılına ait bir belgede “maktûa-i iltizâm-ı mukâtaa-i resm-i dönüm-i duhân-ı kazâ-i Siroz ...” (BA, KK, nr. 5203, s. 43) ifadeleri de görülür. Osmanlı maliye uzmanlarının zihninde bu iki terimin muhtevaları arasında hiçbir farkın bulunmadığı yazdıkları malî metinlerde bunların birbirinin yerine kullanılmasından da anlaşılabilir. Bununla birlikte malî bi-

rim olarak daha çok mukâtaa terimi tercih edilmiştir.

Bu birimlerin özünde iltizam mefhumu kâğıdın filigranı gibi hep içkin (mündemîc) kalmıştır. Dolayısıyla mütat olarak iltizamla toplanmayan avâz ve nüzül vergileriyle cizyenin büyük bölümü mukâtaa kategorisine genellikle girmez. Esas itibarıyla müslüman olan ve olmayan Romanlar'a (Kıptîler) ait cizyeler de dahil olmak üzere ekonominin bütün sektörlerindeki üretim ve mübadeleden alınmakta olan her türlü vergi ve resimleri ihtiva eden geniş bir yelpaze içindeki çok çeşitli gelir unsurları mukâtaa birimlerini meydana getirirdi.

Bu değişik vergi ve resimlerden oluşturulan mukâtaalar büyük bir çeşitlilik gösterirdi. Hazineye sağladığı yıllık gelirden bir kısmından birkaç yüz akçeden 10-20 milyon akçeye kadar değişen büyüklükte mukâtaalar olduğu gibi bir köy veya mezraa sınırları içinde kalan mukâtaalar yanında bir kaza veya sancağı kapsayan, hatta birçok eyaleti içine alanları da vardı. Malî kapasiteleriyle mekân sınırları bakımından gözlemlenen bu çeşitliliği belirli bir yapısal tipolojiye sığdıracak mantığı keşfetmek oldukça zordur. Bununla beraber ampirik bir gözlem olarak mukâtaaların büyük bir bölümü için geçerli görülen şu tesbiti yapmak mümkündür: Mukâtaaların içerdiği vergi unsurlarının çeşitliliğiyle kapsadığı mekânın genişliği arasında genellikle ters orantı bulunur, yani mukâtaanın içerdiği vergi ve resimlerin çeşidi arttıkça kapsadığı mekânın sınırı daralmakta, buna karşılık tek bir vergi unsuru içeren mukâtaanın mekân sınırı o ölçüde genişlemektedir. Matematik bir dille ifade edilirse mukâtaalar, genellikle içerdikleri vergi unsurunun sayısı ile kapladıkları mekânın genişliğini gösteren iki eksen arasında hiperbole benzer bir eğrinin üzerinde yer alma eğilimindedir.

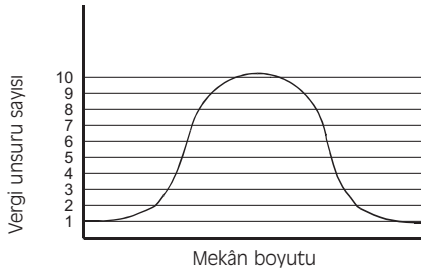
Meselâ hazine gelirlerinin % 1'i kadarını sağlayan tütün gümrüğü mukâtaası tek unsurlu bir birim olarak imparatorluğun tamamını kapsamak üzere sadece on kadar mukâtaa halinde örgütlenmişti. Kahve tüketiminden alınan resmin bütçe gelirle-

MUKÂTAA

rine katkısı % 1'e yakın büyüklükteki mukâtaası da tek unsurlu bir birimdi ve imparatorluk ölçeğinde biri İstanbul'da, diğeri Suriye'de merkezlenmiş iki mukâtaadan ibaretti. Pamuk ve ipliğinin ihracatından alınan mîrî resme ait mukâtaa da tek unsurlu idi ve İstanbul hariç olmak üzere bütün imparatorluğu kapsayan tek mukâtaa halinde örgütlenmişti. Aynı şekilde ipekten alınan mîzan (tartı) resmi mukâtaası ipek ve ipekli üretim ve tüketiminin başlıca merkezleri olan İstanbul, Bursa, İzmir, Edirne ve Selânik'i içine alan tek unsurlu bir büyük mukâtaa idi. Buna karşılık Konya ve Kıbrıs'ta ayrı birer mukâtaa olarak örgütlenmiş bulunan mîzan resmi mukâtaaları ise daha sınırlı bölgelere indirgenmiş birimler olduğu için bac, damga, mumhâne, boyahâne gibi başka vergi unsurlarının eklenmesinden oluşan birer demet halinde zenginleştirilmiş bulunuyordu.

Sayı binleri aşan mukâtaaları bu şekilde gruplandırmak ancak bir bölümü için geçerlidir. Başka bölümü de hiperbolden çok çan eğrisine benzer bir yapı özelliği gösterir. Burada mukâtaanın mekân boyutu ile içerdiği vergi unsurunun sayısı arasındaki ilişki şöyledir: Bir uçta köy ve mezra gibi çok dar alanda olanlar, diğer uçta bir veya birkaç eyaleti kapsayacak genişlikte olanlar az unsurlu, aralarda yer alan nahiy ve kaza gibi orta boy mekânlardakiler ise çok unsurlu birimlerden oluşma eğilimindedirler.

Can eğrisi

Kısacası bütün mukâtaaları kapsayacak tek bir modelden bahsetmek mümkün değildir. Mukâtaaların böyle değişik tipolojik yapılar içinde bulunmasını belirli bir motif veya sebebe bağlamanın imkânı olmadığı muhakkaktır. Bununla beraber etki dereceleri farklı birkaç sebepten bahsetmek mümkündür. Her şeyden önce mukâtaaların hazine nazarında birer malî hesap birimi olarak gelirleri bakımından istikrar ve az çok önceden görülebilirlik özelliği taşıması önemliydi. Mukâtaanın kapladığı alanın genişliği veya içerdiği vergi unsurlarının sayısı arttıkça sağladığı geli-

rin yıllık istikrarı da artardı. Zira bir alanda veya unsurdaki meydana gelen bir değişimin diğerlerindeki değişimeme veya aksi yönde bir değişimle dengelenmesi ihtimali söz konusu idi. Mukâtaa gelirlerinde istikrar hazine bakımından yalnız harcamaları güvenle yapma imkânı vermekle kalmaz, aynı zamanda önceden görme şansını artırarak risk ihtimalini düşüreceği için mültezimlerin daha az kârla, yani daha yüksek bir bedelle mukâtaaları kabul etmelerini sağlardı.

Mukâtaaların oluşturulmasında dikkat edilen önemli bir nokta da vergilendirme masraflarının fazla olmaması idi. Brüt gelirin genel olarak % 5-20'si arasında değişen bir masraf oranı normal sayılırdı. Mukâtaanın iltizam veya emanetle idare edilmesi arasında bu bakımdan bir fark bulunmazdı. Zira vergilendirme masraflarının fazla olması, meselâ % 30-50 gibi yüksek oranlara varması, Osmanlı maliye otoritelerince halkın gereksiz ve aşırı bir vergi yükü altına sokulması diye düşünüldüğü için ya vergi ortadan kaldırılır yahut vergilendirme maliyetini düşürecek şekilde başka vergi unsurları ile birleştirilerek bir demet haline getirilirdi. Bu sayede sınırlı bir bölge içinde çok sayıda vergilendirme görevlilerinin toplanması da önlenmiş olurdu. Mekân sınırları daraldıkça mukâtaayı oluşturan vergi unsurlarının artırılmasının önemli bir sebebi bu idi. O kadar ki normal olarak mukâtaa kategorisine girmeyen avâız ve cizyenin de bu saikle mukâtaalara bağlandığı bazı nâdir örnekler de mevcuttur.

Devletin iktisadî hayatla alâkası sadece vergi haklarından ibaret değildi. Mîrî toprak rejimiyle bağlantılı, fakat onunla sınırlı sayılamayacak iktisadî alâka ve faaliyetleri de mevcuttu. Üretim faktörleri olan toprak, emek ve sermaye üzerinde kurmaya çalıştığı kontrol çerçevesinde devlet madencilik, ziraat, esnaflık ve ticaret alanlarında birçok kuruluş ve faaliyetin doğrudan sahibiydi. Madencilikte özellikle altın ve gümüş madenlerinin hemen tamamı ile bakır ve kurşun madenlerinin en büyük bölümü, şap madenleriyle tuzların tamamı, ziraatta pirinç ekimine gerekli alt yapı tesisleri devlete ait olduğu gibi esnaf imalâtının az çok önemli fizikî sermaye gerektiren kumaş apre tesisleri (mengene), boya ve basma atölyeleri, mum imalâthaneleri, kahve değirmenleri vb. alanlarda pek çok kuruluşun da başlıca sahibi devletti. Bütün bu kuruluşların hemen tamamı birer mukâtaa olarak örgütlenmiş bulunuyordu.

Geniş imparatorluğun büyük çeşitlilik içindeki bu mukâtaaları kısmen buldukları bölgelere, kısmen de muhtevalarına göre oldukça karmaşık görünen gruplandırmalarla İstanbul'da defterdarlığa bağlı olarak XVI. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın başlarına kadar esas profilleriyle şekköl etmiş bulunan, en büyüğü ve önemlisi Başmuhasebe olmak üzere başlıca Maden, Başmukâtaa, Haslar, Haremeyn Muhasebesi, Haremeyn Mukâtaası, Bursa, İstanbul, Kefe, Avlonya ve Eğriboz adıyla bilinen gelir bürolarında kayıt, kontrol ve takip ediliyordu. Merkezdeki bu bürolarda kayıtlı mukâtaaların birim sayısı XVII. yüzyılın sonlarında 400-500 kadardı (Tabakoğlu, s. 87-107). Ancak bu sayının bir bölümü tek bir mukâtaayı değil bir grup mukâtaayı temsil eden birimlerden oluşuyordu. Büyük çoğunluğu Başmuhasebe Bürosu'nda kayıtlı bulunan Tokat, Diyarbakır, Mardin, Halep, Kıbrıs, Üsküp, Kefe gibi daha çok uzak bölgelerde yer alan grup halindeki mukâtaaların yönetimi voyvodalık, muhassıllık veya nezaret şeklinde örgütlenmiş olarak birer birim gibi muamele görürdü. Her birimde yer alan mukâtaaların sayısı meselâ Tokat voyvodalığında 1070'te (1660) yirmi dörde, Halep muhassıllığında 1102'de (1690) otuz bire ulaşıyordu. Zamanla hem merkezde kayıtlı birim sayısı hem grup halindeki birimlerde yer alan mukâtaa sayısı büyük ölçüde artma eğiliminde olmuştur.

Osmanlı bütçeleri başlıca üç ana kategoriden oluşuyordu: Emlâk ve araziye tasarruf eden müslüman ve gayri müslim reyanın ödediği avâız ve nüzül vergileri, gayri müslim sağlıklı ve çalışan erkeklerden alınan cizye ve mukâtaalar. Timar sistemi içinde yer alan dirlikler bütçe rakamlarına girmediği gibi mukâtaa sektörünün de dışında kalırdı. Fakat muhteva itibarıyla potansiyel olarak bu üç kategoriden sadece mukâtaaya dönüşebilecek türde vergi ve resimlerden oluştuğu için zamanla timar sistemi daraldıkça bu dirlikler de mukâtaa sektörünün büyümesini sağlayan önemli bir faktör oldu. Bütçe gelirlerinin XVI. yüzyılda yarıdan biraz fazlasını temin eden mukâtaaların oranı XVII. yüzyılda muhtemelen bu faktörün etkisiyle yavaş yavaş artarak % 66'ya kadar yükseldi (Çakır, s. 207-208). Ancak XVII. yüzyılın sonlarındaki savaş döneminde bütçenin diğer kategorilerinde, özellikle 1102'deki (1690) reformdan sonra cizye gelirlerinde büyük bir artış oluncu mukâtaaların oranı bir miktar azalarak 1104'te (1692-93) % 47'ye kadar geriledi. Bu orana te-

kabül eden gelirin yıllık hacmi 4,2 milyon kuruş kadardı. Mukâtaa sektörü daha sonraki yıllarda hızla büyümeye devam ederek 1175'te (1761-62) % 60'a yakın bir artışla 6,7 milyon kuruşa ulaştı. Fakat bütçedeki oranı daha da düşük olarak % 46 civarında kaldı. Bununla birlikte mukâtaa sektöründeki fiilî büyüme bu hacim ve oran rakamlarının gösterdiğinden aslında çok daha büyük oldu. Ancak bunu XVII. yüzyılın sonlarından itibaren bütçe rakamlarında bulmanın imkânı yoktur. Zira bu dönemde mukâtaa sektörüne dayanarak başlatılmış olan bir nevi iç borçlanma uygulamasındaki kurumsal düzenleme, mukâtaa sektöründen borca karşılık yapılan ödemeleri bütçe kayıtlarının dışında bırakmaktaydı. Bu iç borçlanma, mukâtaa iltizam rejimini köklü şekilde değiştirmiş olan mâlikâne sistemiyle gerçekleşmiştir (bk. MÂLİKÂNE). 1106'da (1695) uygulamaya konulan bu yeni sistemde "hazineye verdiği kredi" anlamındaki muaccesinin karşılığında mukâtaayı ölüncüye kadar elinde bulunduracak olan mâlikânecinin kazanmakta olduğu faiz geliri bütçe kayıtlarında yer almazdı. Mâlikâne olarak verilen mukâtaalardan hazineye ödenmekte olan ve mal adı verilen yıllık vergiler de sistemin mantığı gereği dondurulmuş olduğu için mukâtaa sektörü mâlikâneye dönüşükçe bütçeye yansıyan yönüyle tam bir durgunluk perdesi altına girmiş oluyordu. Mâlikâne sistemi hızla genişleyerek XVIII. yüzyılın ortalarından sonra mukâtaa sektörünün hemen hemen tamamını kapsar hale geldikçe bu durgunluk perdesi de aynı ölçüde genişlemiştir. Her türlü artışı gizleyici bu perdeye rağmen mukâtaa sektöründe 1104 (1692-93) ile 1175 (1762) arasında % 60'a yakın bir büyümenin gerçekleşebilmesi, kolayca tahmin edilebileceği gibi yeni mukâtaaların sektöre girmesinden kaynaklanmıştır. Bu husus defterdarlık bürolarında kayıtlı mukâtaaların sayısındaki değişimde açıkça görülmektedir. Gerçekten bu bürolarda kayıtlı mukâtaaların 1102'de (1690) 440 kadar olan sayısı 1161'de (1748) % 126'dan fazla artarak 997'ye yükselmiştir (Tabakoğlu, s. 84-107). Ayrıca grup halindeki birimlerin bünyesinde yer alan mukâtaaların sayısında da artış olmuştur. Merkezde tek mukâtaa olarak kayıtlı bulunan meselâ Tokat voyvodalığında 1070'te (1660) yirmi dört olan mukâtaa sayısı (BA, MAD, nr. 2519, s. 75) 1169'da (1756) yetmiş sekize ulaşmış (BA, MAD, nr. 10198, s. 230-259), benzer şekilde Halep muhassıllığına bağlı mukâtaaların 1084'te (1673) yirmi üç olan sa-

yısı 1692'de otuz bire (BA, TD, nr. 834, s. 2-3, 6-7), 1117'de de (1705) seksen bire yükselmiştir (BA, MAD, nr. 10150, s. 91-93).

Mukâtaa sektörünün genişlemesini sağlayan başlıca faktörler şöylece özetlenebilir: Her şeyden önce timar sistemindeki daralma hızlanmış ve buradaki birçok dirlik padişah haslarına katılarak mukâtaa haline getirilmiştir. İkinci olarak ekonomide kaydedilen gelişmeler, bilhassa ticaret ve mübâdeledeki artışlar sonucu ortaya çıkan yeni bazı iş alanlarıyla birlikte, eskiden beri mevcut olduğu halde vergi dışı kalmış bulunan bir kısım alanların da vergilendirilmesini sağlamak üzere birçok yeni mukâtaa meydana getirilmiştir. Ayrıca devletin özellikle XVIII. yüzyılın başlarından itibaren genişlettiği iktisadî faaliyet ve yatırımları da yeni mukâtaaların oluşmasına katkıda bulunmuştur. Nihayet özel mülkiyet alanında kalan birçok tesisi de (tahmîshâne, mumhâne, enfiye ve kumaş imâlâthaneleri vb.) Osmanlı maliyesi XVIII. yüzyılda mâlikâne sistemi içinde birer mukâtaa haline getirmekte sakinleşmiş görünmüştür. Bu da Osmanlı vergilendirme sisteminin, hazineye ödenecek vergiyi her türlü iktisadî faaliyetin âdeti meşruiyet temeli ve referans çerçevesi sayma eğiliminin bir ifadesi olarak mukâtaa sektörünü genişleten faktörler arasında kaydedilmelidir.

Bu yeni mukâtaaların hemen hepsi mâlikâne olarak verildiği için kayıtları yapılırken bağlanmış olan yıllık vergi miktarları da bir daha değişmemek üzere dondurulmuş bulunuyordu. Mukâtaaların gelirlerinde zamanla meydana gelen artışlar hazineye yatırdıkları muaccelelerin faizi olarak doğrudan mâlikâneceilere intikal ettiği ve dolayısıyla bütçe rakamlarında hiçbir şekilde yer almadığı için mukâtaa sektörü, XVIII. yüzyılın ilk yarısında sayıca % 126 oranında genişlediği halde bütçede yer alan hacmindeki artış % 60'tan ibaret kalmış ve bütçe içindeki oranı da gerilemeye devam etmiştir. Buna karşılık mukâtaa sektöründeki bu gelir fazlalarını faiz olarak kazanabilmek için mâlikâneceilerin hazineye yatırmış oldukları muaccelelerden oluşan kredi stoku hızla büyümüştür. 1115'te (1703) 1 milyon kuruş olan stok 1768'de 10 milyon kuruşa yaklaşmıştır (Genç, s. 139). Karşılığında mâlikâneceilere ödenmekte olan faiz miktarını tam olarak hesaplamak çok zor olmakla birlikte bu stokun % 30'u ile 40'ı arasında tahmin edilebilir ki bu da 3-4 milyon kuruş demektir. Bu tarihlere meselâ 1175 (1761-

62) bütçesindeki mukâtaalara ait 6,7 milyon kuruşluk gelirle karşılaştırılırsa yaklaşık yarısı kadar bir meblağın da mâlikâneceilere faiz olarak intikal ettiği tahmin edilebilir. Bu da mukâtaa sektöründe oluşan gelirlerin potansiyel toplamının 1/3'ü kadarının mâlikâneceilere gittiği anlamına gelir.

Osmanlı maliye otoriteleri, mâlikâne sistemindeki borçlanmanın çok yüksek faiz ödemeleriyle gerçekleştiğini gördükleri için mukâtaa sektörünü bu iç borç yükünden kurtarmak üzere bir dizi tedbiri uygulamaya koydular. Bu tedbirlerin ilki, 1173'e (1760) doğru gelirleri hızla artan bir kısım mukâtaaların mâlikânelikten çıkarılarak devlet adına Darphâne'nin idaresine verilmesidir. Bu da mâlikâneceilerin kazanmakta olduğu faizlerin bir bölümünü hazineye intikal ettirmeye imkân verdi. Ancak Osmanlı-Rus savaşı (1768-1774) sonunda tekrar büyük çapta borçlanma ihtiyacı doğunca mâlikâneyi yeniden genişletmek yerine yeni bir borçlanma metodu olarak esham sistemini denediler. Daha düşük faizle borçlanmaya imkân veren bu yeni sistemde de borcun temeli mukâtaalardı. Fakat mâlikânedeki farklı olarak burada mukâtaaların yönetimi devletin elinde kalıyor ve borcu veren esham sahibine belirli sabit bir faiz ödeniyordu. Ödenen faizler mâlikânedekinden hem daha düşüktü hem de hangi borç için ne kadar faiz ödeneceği baştan belirleniyordu; yani maliye esham sistemiyle daha şeffaf bir borçlanma ortamı sağlamış oluyordu (bk. ESHAM). Bu tarihten itibaren mâlikâne sektörü yavaş yavaş daraltılırken borçlanma ihtiyacı da bu yeni sistem içinde karşılanıyordu. Her iki borçlanma sistemi de pahalı yöntemlerdi. Giderek artan faiz ödemelerinden kurtulmak için Osmanlı maliyesinin başvurduğu ikinci önemli tedbir, 2 Mart 1793'te uygulamaya konan Nizâm-ı Cedîd'i finanse etmeye yönelik İrâd-ı Cedîd Hazinesi'nin oluşturulmasıdır. Bu yeni hazine, mukâtaa sektörünü iç borcun ağır faiz yükünden tamamıyla kurtarmak üzere her iki borçlanma sistemlerinin önce genişlemesini durduracak, sonra da yavaş yavaş daralmasını sağlayacaktı. Amaç mukâtaa gelirleri üzerindeki devlet kontrolünü arttırmaktı. Ancak gelirlerin tamamı hazineye aktarılsa bile giderlere yetmeyeceği için iç borçlanmaya son vermenin mümkün olmadığı kısa zamanda anlaşılınca mâlikânedeki ziyade esham sistemi tercih edildi. Zira bu sistemde mukâtaa yönetimi maliyenin kontrolünde kalıyor ve faiz haddi de piyasanın imkân verdiği öl-

MUKÂTAA

çüde mâlikânedekinden daha düşük tutulabiliyordu. İrâd-ı Cedîd Hazinesi ayaklanma ile 1807'de ortadan kaldırılınca aynı fonksiyonu görmek üzere önce Darphâne, 1827'den sonra da yeni kurulan Mukâtaat Hazinesi devreye sokuldu. Bu yeni kuruluşun hedefi de mâlikâne sahiplerine ödenmekte olan faizi azaltarak mukâtaa sektörü üzerindeki devlet kontrolünü arttırmaktı.

Bütün bu tedbir ve denemelerin ana hedefi, devletle mukâtaa sektörü arasında herhangi bir zümrenin uzun vadeli haklarla yerleşerek yüksek paylar almasını önlemek üzere mukâtaa sektöründeki vergi potansiyelini mümkün olduğunca maliyenin kontrolü altına almaktı. Bu amaca ulaşmak üzere Tanzimat'ın başında mâlikâneyle beraber iltizamın da tamamıyla kaldırılmasına karar verildi. Mâlikâne sona erdirildi; ancak iltizamın kaldırılarak yerine modern ve rasyonel bir emanet rejiminin kurulması imparatorluğun sonuna kadar tamamlanamadı. Tanzimat'la birlikte vergi telakkisinde meydana gelen değişmelerin sonucu olarak mukâtaa kavramı işlevini yavaş yavaş kaybetti. İltizama verme anlamında "maktûan ihale" tabiri yaygın biçimde kullanıldı. Fakat iltizama verilen vergi birimi anlamında mukâtaa kavramı, 1860'lardan itibaren giderek seyrekleşen bir kullanımla metinlerden ve zihinlerden giderek silindi. Yalnız vakıflarda ve mîrî arazi hukukunda "mukâtaa-i zemîn" ve "mukâtaali" tabirleri içinde imparatorluğun sonuna kadar devam etti (ayrıca bk. HARAÇ; HAVÂLE; HİKR; İLTİZAM).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, KK, nr. 5035, s. 31; nr. 5203, s. 43; BA, MAD, nr. 2519, s. 75; nr. 10150, s. 91-93; nr. 10198, s. 230-259; BA, TD, nr. 834, s. 2-3, 6-7; *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* (nşr. Halil İnalçık), Ankara 1987, s. XXXIV-XXXV, 5, 33, 38; *Kânünnâme-i Sulţâni ber Muceb-i 'Örfi 'Osmâni* (nşr. Robert Anhegger – Halil İnalçık), Ankara 1956, s. 24-26, 47, 53, 60, 74, 80; Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, İstanbul 1307, II, 57, 100; *Kavânin ve Nizâmât ve Mukarrerât-ı Mâlîyye Mecmuası*, İstanbul 1328, s. 167, 201-202; Barkan, *Kanunlar*, s. 215, 220, 314; a.mlf., "Timar", *İA*, XII/1, s. 286-333; F. Løkkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen 1950, s. 102-115; Bilmen, *Kamus*, IV, 166, 180, 271; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 87-160; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Mâlîyesi*, İstanbul 1985, s. 84-107; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s. 392; A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 191, 204; Osman Turan, *Türkiye Selçukluların Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 35; a.mlf., "İktâ", *İA*, V/2, s. 949-959; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sos-*

yal Tarih I: 1300-1600 (trc. Halil Berktaş), İstanbul 2000, s. 150; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2002, tür.yer.; Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003; Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 242, 262; Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataalan", *İFM*, XXIII/1-4 (1963), s. 145-218; Abdul Aziz al-Dürî, "The Origins of İqta' in Islam", *Al-Abhath*, XXII/1-2, Beirut 1969, s. 3-22; D. S. Goffman, "The Maktû System and the Jewish Community of the 16th Century Safed", *Osm.Ar.*, sy. 3 (1982), s. 81-90; Cl. Cahen, "İktâ", *El' (Fr.)*, III, 1115-1118; C. E. Bosworth, "Mukâta'a", a.e., VII, 508; H. Gerber, "Mukâta'a", a.e., VII, 508.

MEHMET GENÇ

MUKÂTAALI VAKIF

Yerin mülkiyetinin vakfa,
bina ve ağaçların mülkiyetinin
mutasarrıfa ait olduğu vakıf türü.

Mukâtaa kelimesi, İslâm tarihinde değişik süreçlerden geçmiş bir maliye hukuku terimi olup mülkiyeti devlete veya vakıflara ait yerlerin belli durumlarda özel şahıs yahut kurumlara kiralınmasına ve ödenen kira bedeline "mukâtaa-i zemîn, icâre-i zemîn" ve kısaca "mukâtaali" denmiştir (bk. MUKÂTAA). Mukâtaali vakıf tabiri de uzun süreli bir kira sözleşmesiyle arsası / arazisi üzerinde bina yapılmasına / ağaç dikilmesine izin verilen vakıf türünü ifade eder. Arabistan'da ve Kuzey Afrika'da buna genellikle **hıkr** adı verilir.

Vakıf akarların kısa süreli ve bir defaya mahsus kiraya verilmesi esas olmakla birlikte (bk. İCÂRE-VÂHİDE), zaman içinde ortaya çıkan ihtiyaçlar üzerine ve belli şartların yerine getirilmesi kaydıyla hem peşin bir meblağ hem de yıllık kira bedeli alınarak uzun süreli kiralınmasına cevaz verilmiştir. Vakıf hayrata gelir getiren pek çok ev ve dükkân yangın vb. âfetlere mâruz kalıp vakıf bütçeleri bunları tamire yeterli olamayınca öncelikle bu malların tamiri için vakıf arsanın veya binanın gerçek değerine yakın bir meblağla her yıl sonunda da cüz'î bir kira bedeli alınarak kiraya verilmesi yoluna gidilmişti (bk. İCÂRETEYN). Bunun da işlemediği durumlarda yine bir tür uzun süreli kiralama yöntemi olan, fakat kiracının vakıf yeri üzerinde -kendi mülkü olmak üzere- bina yapmasına ve ağaç dikmesine müsaade edilmesi hükümünü içeren mukâtaa usulüne başvurulmuştur.

İcâre-i vâhideli bir vakıf akarın mukâtaaaya bağlanabilmesi için kullanılması ve yararlanılması imkânsız hale gelecek şekilde

harap olması, yeniden ihyası için vakfın elinde yeterli sermayenin bulunmaması, icâre, müzâara ve müsâkât gibi akidlerle gelir veya karz-ı hasen gibi bir yolla ödünç temin edilememesi, ücrete mahsuben vakfi imar edecek bir tâlibin çıkmaması ve faydalanmaya elverişli başka bir malla değişmenin mümkün olmaması gerekir (Köprülü, XVII/3-4 [1951], s. 711-712). Bu şartları taşıyan vakıf yerin mukâtaaya verilmesi işlemi, mütevellinin muvafakati yanında hâkimin kararı ve sultanın izniyle tamam olur; vakfiyede bu yönde hüküm bulunması halinde hâkimin kararına ve sultanın iznine gerek yoktur. Mîrî arazide ise memurun izni yeterlidir.

Başlangıçta mukâtaali vakıf uygulaması, vakfın yerinde mülk bina yapma veya ağaç dikme şartı içeren bir tür uzun süreli kira sözleşmesi niteliği taşıyordu. Bu usulde kira müddetini yapılan bina veya dikilen ağaçların ömrü belirliyor, icâre-i zemîn denilen mukâtaa bedeli de ecr-i mislden aşağı olamıyor, gerektiğinde bu bedel günün şartlarına göre yükseltilebiliyordu. Daha sonraları, ilk kiralama sırasında "bedel-i mukâtaa" adıyla arsanın kıymetine yakın bir para ve ayrıca her sene "icâre-i zemîn" ismiyle bir miktar kira bedeli alınır hale gelmiş, bu şekliyle mukâtaali vakıflar icâreteynli vakıflara benzemiştir (a.g.e., XVII/3-4 [1951], s. 713). Bununla birlikte aralarında önemli farklar bulunmaktadır. İcâreteynli vakıflarda mutasarrıftan peşin olarak alınan para ile (muaccele) vakfın ihyasına gidilmekte ve bu şekilde meydana getirilen tesisler vakfın mülkü olmaktadır. Diğer bir ifadeyle icâreteynli vakıflarda hem zemin hem daha sonra zemin üzerinde meydana getirilen her türlü artı değer arsa vakfının mülkiyetindedir. Buna karşılık mukâtaali vakıflarda peşin alınan icâre-i muaccele cârî giderlere harcanmak üzere normal vakıf gelirlerine eklenmekte, dolayısıyla yalnız zemin vakfın mülkiyetinde kalmakta, mutasarrıfı tarafından inşa edilen bina ve dikilen ağaçların mülkiyeti ihya işlemini gerçekleştiren şahsa ait olmaktadır (Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 257).

Mukâtaali vakıf akarlarında zemin ağaç ve binalara tâbi olup bunların mülkiyetine sahip olan kişi zeminin de tasarruf hakkını elde eder. Meselâ bir kimse yeri mukâtaali vakıf olan evinin binasını veya bahçesinin ağaçlarını satsa kendi tasarrufunda kalacağına açıkça belirtmemişse yer de alıcının tasarrufuna girer, bunun için ayrıca mütevellinin iznine gerek yoktur. Fa-